

Turkish Studies

Social Sciences

Volume 13/18, Summer 2018, p. 1133-1169

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13655>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Research Article/ Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: Haziran 2018

✓ Accepted/Kabul: Eylül 2018

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Mustafa ÖZER - Doç. Dr. Fatma Nalan TÜRKMEN

This article was checked by iThenticate.

GÜRCİSTAN/ACARA KEDA BÖLGESİ'NDEKİ OSMANLI DÖNEMİ CAMİLERİ

Selçuk SEÇKİN*

ÖZET

Dünyanın kadim topluluklarından olan Gürcüler, Azize Nino'nun(öl.338) Hristiyanlığı topraklarına getirmesiyle bu dini kabul eden ilk topluluklardan olmuşlardır. İberya olarak bilinen Gürcistan coğrafyası uzun yıllar Bizans ve İran arasında etkinlik mücadelesine sahne olmuştur. Daha sonra bölgeye Türklerin gelmesiyle Gürcü-Türk mücadelesi -kimi zaman da dostluğu- uzun yıllar sürmüştür. Gürcistan'da Osmanlı askeri gücü ilk olarak Fatih Sultan Mehmet döneminde görülmeye başlanmıştır. Osmanlı-Safevi mücadelesinde sürekli el değiştiren bölgede 18. yüzyıldan itibaren Rusların hakimiyeti görülmektedir. Gürcistan içerisinde özerk bir eyalet niteliğinde olan Acara, Osmanlı yönetiminde en çok kalan ve bu kültürü en çok bünyesinde barındıran bölgedir. Günümüze ulaşan camileri, medreseleri ve diğer pek çok mimari eseri Osmanlı döneminde inşa edilmiştir. Acara içerisinde ilçe merkezi durumunda olan Keda'dan günümüze ulaşan dokuz ahşap cami özgün niteliklerini günümüze taşıması bakımından önemlidir. Bölge camileri, gerek yapım teknikleri gerekse süsleme özellikleriyle Karadeniz coğrafyasında görülen pek çok ahşap cami ile benzer özellikler gösterse de yöreye özgü farklı nitelikleri de barındırmaktadır. İncelediğimiz yapılarda usta ismine rastlanması, bezeme tarihinin verilmesi gibi pek çok detay çalışmamız ile ilk defa yayınlanacaktır. Bu çalışma ile süsleme açısından her biri farklı makale konusu olacak yapıların genel tanıtımının yapılması amaçlanmış olup, süsleme programı ve yakın coğrafyalarla olan ilişkisi sonraki çalışmalara konu edilecektir. 1991'e kadar ibadet amacı dışında kullanılmış veya kapalı kalmış olan camilerde pek çok özgün unsur bu nedenle korunmuş olup, günümüzde yapılacak onarımlarda da bu özgünlüğü bozmayacak müdahalelerin yapılması amaçlanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Acara, Keda, Osmanlı, Ahşap Cami

---

OTTOMAN PERIOD MOSQUES IN THE ADJARA KEDA REGION OF GEORGIA

ABSTRACT

As one of the ancient populations on earth, Georgians are one of the earliest people to have converted to Christianity with its introduction to this religion by St. Nino (d. 338). Known as Iberia, Georgian lands, for many years, witnessed the power struggles between Byzantine and Iran. The arrival of the Turks in the region resulted in clashes as well as friendships over long periods of time. Turks first arrived in Georgia during the reign of Mehmet the Conqueror. The region continuously changed hands during the Ottoman-Safevid power struggle but saw Russian rule from the 18th century onwards. An autonomous region within Georgia, Adjara remained under Ottoman rule for the longest period, and therefore displays Ottoman culture the most. Its surviving mosques, school and many other buildings were constructed during the Ottoman period. Nine timber mosques in the district centre of Keda in Adjara are significant for their intact original architectural features. Although their construction techniques and decorative elements show similarities with timber mosques in the Black Sea geography, the mosques in the region also display different local features. Many details such as names of building masters and dates of decoration in the buildings we have investigated will be published for the first time. While these buildings merit individual articles on their decorative arts, this article aims to give a general introduction. The decorative programs and relations with nearby lands will be the subjects of other studies. These mosques were either used outside their original function or remained closed, and most of their original features remain intact. Therefore, any future intervention should aim not to harm the authenticity of these buildings.

STRUCTURED ABSTRACT

Ottoman's first contact with Georgians began with the conquest of Istanbul. The latter's relationship with Istanbul had ceased with the collapse of the Byzantine Empire. The first true contact between the Ottomans and the Georgians dates to 1454, when the Ottoman navy arrived in Sokhumi and struck western Georgian shores during a campaign aimed at intimidating anti-Ottoman alliances in the West and the East. The end of the Empire of Trebizond in 1461 made the Ottomans and the Georgians neighbouring states. The 1479 Georgia campaign resulted in the Ottoman annexation of Batumi and vicinity, as well as Machakheli. Selim I, while governor of Trabzon, subjugated Gurjel and Imereti kingdoms, and went inland in western Georgia, and once he became the sultan, following the Battle of Chaldiran, he conquered the Kartli and Kaheti kingdoms, at the end of which Ottoman control also spread in eastern Georgia. Georgia continuously changed hands between the Ottomans and the Safavids. The Amasya Treaty, signed in 1555 after Vezir Kara Ahmet Pasha's Iran campaign in 1549, gave Gurjel, Dadeli(Tao) to the Ottomans, while Safavids obtained Kartli, Kakheti and Mosuk. The peace intended with this treaty did not last long, and in 1578,

the Ottoman army, led by Lala Mustafa Pasha, conquered Georgia and Shirvan.

From the late 15th century onwards, the Ajaria region was controlled by the Ottomans. Administratively, the region's capital Batumi was a *sanjak* of the Trabzon *eyalet*, though for a short time in the 16th century it was connected to Erzurum. 17th-century documents show Trabzon and Batumi as a single *eyalet*. Batumi, together with Gonia, had 13 *zeamets* and 172 *timars*. In the pre-Tanzimat period, Batumi and Ajaria were divided between the *eyalets* of Çıldır (Childir) and Trabzon. Upper Ajaria, Lower Ajaria, Çürüksu, Machakheli, Livane, Imerhev, Shavshat and Ardanuch were part of the *eyalet* of Çıldır, while the central villages of Batumi and the villages in the Maradit valley were part of the *eyalet* of Trabzon, under the *sanjak* of Gonia. A census was carried out in Batumi and its vicinity in this period. After the proclamation of Tanzimat, Batumi and its vicinity became the capital of the *sanjak* of Lazistan. The development of Batumi began with the construction of the Batumi-Tbilisi-Baku railway line in 1883, and the city became an important petroleum port in the Black Sea following the installation of the Baku-Batumi oil pipeline.

Today there are no mosques in Keda, the district centre of Ajaria; however, investigation of *hurufatdefters*, which give information on mosques, village settlements, *imam* appointments etc., demonstrates the existence of a mosque in Keda. Accordingly, in 1761, upon the death of the 'hasbi' *imam* Ahmet, who served at the Keda mosque, his sons were appointed as *imams*. Subsequent appointments continued until 1831 when Ali, the nephew of *imam* Mustafa was appointed as the *imam*, upon the latter's death. There is no information on when the mosque was demolished. Other mosques mentioned in the *hurufat defters* are outside the district centre, in the villages of Keda.

The oldest mosque investigated in the Keda district as part of this research, according to their building inscriptions, is the Akho Mosque, dating to 1818. Studies, however, demonstrate that *imam* appointments were made in this area from the early 18th century onwards. Therefore, it is clear that mosques operated in this area much earlier than surviving documents relay. The later dates on most of the building inscriptions might denote repair dates, as timber structures continuously required maintenance, but they may also indicate the dates when interior decorations were completed.

Although *imamet* records show the appointment of an *imam* in the Keda district centre in 1761, today mosques are located in the villages. The mosques investigated during this research are generally timber-frame structures built on cut-stone basements. The interlacing timber frames were built without the use of any binding elements, such as nails. Unfortunately, exterior façades of these buildings are covered with undulated sheets for protection against the wind and cold. Original minarets have not survived, and current ones were built haphazardly. According to the village elders, original minarets were timber, but they were demolished during the Soviet era.

Of the mosques investigated in this research, those that have survived with their original construction techniques intact are Zunduga, Pirlevi Maisi, Kveda Agara, Akho, Gegelidzebi and Tskh morisi. Most of the

original features of other mosques were damaged by later interventions. Intact original features, such as *mihirabs*, *minbers*, the high chair for the imam (*vaizkürsüsü*) and women's lodge (*kadınlarmahfili*), had different decorative schemes despite being constructed in the same region. Some of the common features of the mosques investigated in this research are timber *baghdadi* domes, timber *mihrab* that do not protrude on the exterior niches at about 40-50cm from the *mihrab*, the lower parts of which are used to put various stuff while the lower parts are for books. The U-shaped women's lodge (*kadınlarmahfili*) encircling the *harim*, and enlargement of the *mahfil* by covering the last prayer hall (*son cemaat yeri*) and thereby creating an equal space to the *mahfil* downstairs, are significant features regarding the use of these buildings.

The most important decorative motif in the Keda district mosques is the tulip shape. Another motif is the heart-shaped motif applied on *minbers* in triple compositions. S and C motifs are other decorative features, frequently observed in Ottoman decorative arts due to the influence of Westernisation. A different decorative feature, the sword-shaped Zülfikar motif is seen in the Gegelidzebi and, Akho mosques.

Keywords: Georgia, Adjara, Keda, Ottoman, Wooden Mosque

Giriş: ¹

Çok eski bir kültüre sahip olan Gürcüler'in varlığı, tarih öncesi dönemden beri bilinmektedir. M.Ö. 12. yüzyılda İberya olarak bilinen Gürcistan topraklarındaki kabileler, üç merkezden yönetilmekteydi. M.Ö. 6. yüzyıla gelindiğinde ise, Gürcistan topraklarında İberya Krallığının kurulduğu görülmektedir. M. S. 1-7. yüzyıllar arasında, bu topraklar için Bizans ve İran sık sık savaşmış ve bölgenin hakimiyeti de sürekli el değiştirmiştir. (Özkan, 1968: 68-69) Hristiyanlığın yayılma sürecinde Azize Nino (Öl.338) Gürcistan topraklarına bu dini getirerek yaygınlaştırmış ve 5. Yüzyılda Gürcistan Kilisesi kurularak İncil Gürcüce'ye çevrilmiştir. (Dursun, 1996 : 200)

Gürcistan topraklarına ilk İslam akınları Hz. Ömer dönemine rastlamaktadır. Daha sonra Habib b. Mesleme, Hz. Osman zamanında, Tiflis'e girmiştir. Bu süreçte çok sayıda Gürcü, Müslüman olmuş ve Gürcülerle, Hazarlara karşı yapılacak mücadelede ortak hareket edilmesi konusunda anlaşma yapılmıştır. (Bala, 1997: 837-845) (Brosset, 2003: 202) (Çoğ, 2007 : 39-54)

Gürcistan coğrafyasına Türkler ilk defa, Abbasi ordusunda asker olarak gelmişlerdir. Daha sonra Azerbaycan topraklarında ortaya çıkan Sacoğulları yoluyla Gürcülerle, Türk-Müslümanların ilişkilerini devam etmiştir. (Çiloğlu, 1993) (Saray, 1997: 8) Abbasilerin zayıflamasıyla güçlenen Gürcüleri tek bir krallıkta birleştiren Kral IV. Bagrat'ın karşısında en büyük tehlike olarak Selçuklu akınları çıkmış, Türk-Gürcü ilişkileri bu dönemde de devam etmiştir. (Ayan, 2009 : 9-29) Selçukluların Gürcülerle mücadelesi 1018'de Çağrı Bey'in yurt bulmak amacıyla çıktığı batı seferinde olmuş ve üç bin kişilik akıncı kuvvetine karşı uğradıkları mağlubiyet, Gürcüler arasında büyük tedirginliğe sebep olmuştur. (Tellioglu, 2012:3080) Anadolu'ya düzenleyeceği sefer öncesi Gürcistan'a sefer düzenlen Selçuklu güçleri Ahılkelek ve çevresini almıştır (1064). Sonraki süreçte ilerleyen Selçuklu ordusu Malazgirt'te Bizans güçlerini de yenmiş böylece Gürcistan'a Bizans

¹ 2015 Yılı Haziran ve Ağustos aylarında Gürcistan'da yapılan arazi çalışmasının sonuçlarını içeren bu çalışma, MSGSU, BAP tarafından 2015/12 numaralı "Gürcistan/Acara Bölgesi'ndeki Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri" başlığıyla desteklenen proje kapsamında hazırlanmıştır. Projede Onur Sarıkaya arazi çalışmasında görev almış, Gülhan Gökçül ise ölçüsünü aldığımız yapıların çizimini gerçekleştirmiştir. Çalışmanın sonuçları genel değerlendirmeler halinde kaynakçada yer alan iki yayın ile tanıtılmış olup, ilçeler bazında ayrıntılı incelemelerin ilk aşaması elimizdeki çalışma ile yapılmaktadır.

yönünden yardım gelmesinin de önüne geçilerek, Gürcistan'da Selçuklu hakimiyeti başlamıştır. Babası ile birlikte seferlere katılan Melikşah, bu süreçte Gürcistan coğrafyasını tanıma imkanı bulmuştur. Alparslan'ın ölümü sonrasında iktidara gelen Melikşah'ın, bölgeye yaptığı seferlerde bu gözlemleri etkili olmuştur. Selçuklu ilerleyişi karşısında Gürcü kralı II. Giorgi, İsfahan'a giderek bu devlete bağlılığını bildirmiştir. Melikşah döneminde Dağıstan bölgesine ve Gürcistan'ın pek çok yerine Türk aileler yerleştirilmiştir. (Gümüş, 2000:32-33) (Gümüş, 2002: 713-730) (Şengeliya, 1999: 13) (Berdzenisvilivd, 2000: 135-136)

Selçukluların zaman içerisinde zayıflayan siyasi gücü sonucunda, pek çok devlet ortaya çıkmıştır. Gürcistan topraklarında da bağımsızlık için mücadele yürüten Gürcüler, Kral IV. Davit ile birlikte (1089-1125) tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Kurucu Davit olarak da bilinen kralın en önemli amacı tüm Gürcüleri bir araya getirerek her alanda ülkeyi yeniden yapılandırmaktır. Nitekim hedeflediği pek çok alanda başarı sağlayan kral, Gürcü tarihinde de altın çağın başlamasını sağlamıştı. Melikşah döneminde yerleştirilen Türkleri göç ettiren kralın, askeri alanda başarı sağlamasındaki en önemli unsur 40.000 Kuman-Kıpçak'ı ülkesine almasıydı. (Kafesoğlu, 2014: 155)

Gürcü tarihinde başlayan altın dönem iktidara Kraliçe Tamara'nın gelmesiyle zirveye ulaşmıştır. 1178'de tahtın varisi olarak Tamara'yı gösteren Kral III. Georgi'nin 1184'de ölümü üzerine Gürcistan tahtına oturan Tamara, her alanda ülkesini geliştirmiş ve ülkesinin topraklarını en geniş sınırlara ulaştırmıştır.(Subaşı, 2016:384-401) (Büyükçınar, 2017: 31-46) (Ayan, 2009: 9-28) Tamara döneminde de ülke yönetiminde söz sahibi olan Kıpçaklar Hristiyanlaşarak kendi benliklerini kaybetmiş, Gürcüleşerek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. (Çoğ, 2015: 57-75) (Kırzioğlu, 1992) (Golden, 2006) (Peacock, 2006: 127-146) (Usta, 1999: 36-43) (Tellioglu,2004)(Tellioglu, 2007: 654-664)

Gürcistan toprakları Kraliçe Tamara sonrasında 1225'de Harzemşahlar, 1231'de deuzun süre direndikleri Moğol hükümlerini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu dönemde ikiye ayrılan Gürcistan, İlhanlı egemenliğinin zayıflaması üzerine bağımsızlık kazanmış, fakat bu dönem uzun sürmemiş, bu defa da bölgeye Timur, Karakoyunlular ve Akkoyunlular egemen olmuştur. Komşu devletlerin yıllarca süren akınları ve bölgeyi egemenliği altına alma çabaları sonucu, Kral Konstantin birleşik Gürcistan'ın son kralı olarak 1505'te öldükten sonra, Gürcistan topraklarında küçük devletçikler ve beylikler hüküm sürmeye başlamıştır. Bu dağılma, Osmanlı-Safevi mücadelesine sahne olan Gürcistan topraklarının ele geçirilmesini de kolaylaştırmıştır.(Gümüş,2000: 34-38) (Paydaş, 2006a: 419-437) (Paydaş, 2006b: 177-196)

Gürcistan'da Osmanlılar:

Osmanlıların Gürcülerle ilk temasları İstanbul'un fethi ile başlamıştır. Bizans İmparatorluğu'nun sona ermesiyle İstanbul ile ilişkisi ortadan kalkan Gürcüler'in, Osmanlı donanmasının 1454 yılında Sohumi'ye gelerek Batı Gürcistan bölgelerini vurmasıyla da, ilk sıcak temas sağlanmıştır. Yapılan bu sefer, Batı ve Doğu'da Osmanlılara karşı hazırlanan ittifaka gözdağı vermek amacını taşımaktaydı. Bu ittifaka son vermek amacıyla 1461 tarihinde Trabzon Rum İmparatorluğunun ortadan kaldırılmasıyla, Osmanlılar ile Gürcüler komşu iki devlet haline gelmişti. 1479 Gürcistan Seferi ile Batum ve çevresi ile birlikte Macahel de Osmanlı topraklarına katılmıştı. (Kırzioğlu, 1976: 1-21,83-89,168-205, 274-307, 339-355 vd.) (Gümüş, 2000: 45-46)

Yavuz Sultan Selim Trabzon'da vali iken 1508'de Güryel ve İmeret Krallığı'nı Osmanlılara itaat ettirip, Batı Gürcistan'ın içlerine kadar girmiş, padişah olduğu dönemde Çaldıran Savaşı sonrasında da Kartli ve Kahet Krallıkları da Osmanlı idaresine girince, Doğu Gürcistanda da Osmanlı hakimiyeti sağlanmıştı. Osmanlı ve Safeviler arasında sürekli el değiştiren Gürcistan toprakları, Vezir Kara Ahmet Paşa'nın II. İran Seferi (1549)sonrasında imzalanan Amasya Anlaşması (1555) ile Güryel, Daveli/Tao-eli Osmanlı egemenliğine Kartli, Kahet ve Mosuk ise Safevi Devleti'ne bırakılmıştı. Bu anlaşmanın getirdiği barış dönemi uzun sürmemiş, Lala Mustafa Paşa'nın

komutanlığındaki Osmanlı ordusu 1578'de bölgeye sefer düzenleyerek Gürcistan ve Şirvan'ı ele geçirmiştir. Bu sefer sonrası Tiflis'in de ele geçirildiği ve burada cami inşa edildiği görülmektedir. Bölgedeki Osmanlı hakimiyeti sağlandıktan sonra idari yapılanmaya gidilerek tahrirler yapılmış, kanunnameler hazırlanmıştır. 17. ve 18. yüzyılda Gürcistan topraklarında yerel yöneticiler idaresinde, Osmanlı ve Safeviler arasında sürekli savaş ve barışların yaşandığı görülmekle birlikte, Osmanlılar eliyle idari yapılanmaya devam edildiği de anlaşılmaktadır. Nitekim Gori ve Tiflis'i alıp, burayı yurtluk ve ocaklık olarak 1724 tarihinde İstanbul'da imzalanan anlaşmayla Kartli Çarı İbrahim'e bırakan Osmanlılar "Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Tiflis" adıyla Tiflis Eyaleti'nin tahririni hazırlamışlardır. Bölgedeki Osmanlı-Safevi mücadelesi yanında 18. Yüzyıldan itibaren Rusların da etkinliği görülmeye başlar. 1783'te yapılan anlaşma ile Gürcistan'ın çeşitli bölgeleri Rusya'nın birer eyaleti haline gelmiştir. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Edirne Barış Anlaşması ile Anapa'dan Batum'a kadar olan Karadeniz'in batı kıyısı ve Ahıska, Ruslar'averilmiş, böylece Rusya'nın Gürcistan'daki hakimiyeti Osmanlılar tarafından kabul edilmiştir. Uzun süre Rusya hakimiyetinde kalan Gürcistan 1918-1921 yılları arasında bağımsız olmuş, daha sonra tekrar Rusya'nın işgali ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin bir üyesi olarak varlığının sürdürmüştür. Gürcistan 1991 yılında bağımsızlığını kazanmıştır. (Karamanlı 1996: 311-313) (Aydın, 2006: 205-221) (Bilge, 2012) (Yıldıztaş, 2012) (Kasap, 2010) (Köse, 2014:43-96) (Kaya, 2013) (Işıksel, 2012: 89-105) (Gümüş, 1993)

Acara Özerk Bölgesi ve Keda İlçesi :

Acara Bölgesi, 15. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı yönetimi altına girmiştir. Bölgedeki Osmanlı idari yapılanmasına bakıldığında, 16. yüzyılda kısa bir süre Erzurum'a bağlansa da, Acara Bölgesinin başkenti durumundaki Batum'un, Trabzon eyaletine bağlı birer sancak olduğu görülmektedir. XVII. yüzyıl belgelerinde Trabzon ve Batum bir tek eyalet olarak algılanmaktadır. Gönye ile birlikte Batum'da 13 zeamet ve 172 timar bulunuyordu. Tanzimat öncesinde Batum ve Acara, Çıldır ve Trabzon eyaletleri arasında taksim edilmişti. Yukarı Acara, Aşağı Acara, Çürüksu, Macahel, Livane, İmerhev, Şavşat ve Ardanuç Çıldır Eyaletine bağlı iken, Batum merkez köyleri ile Maradit vadisindeki köyler Gönye sancağı adıyla Trabzon Eyaletine bağlı idi. Bu dönemde Batum ve havalisinde bir nüfus sayımı yapılmıştır. (Kaya, 2013: 10-13) Tanzimat Fermanı sonrasında Batum ve çevresi Lazistan Sancağı altında toplanmış ve Batum kasabası da Lazistan Sancağı'nın merkezi yapılmıştır. Batum'un gelişmesi, 1883'te Batum-Tiflis-Bakü demiryolunun inşasıyla başlamış, 1900 yılında Bakü-Batum petrol boru hattının döşenmesiyle de Rusya'nın Karadeniz'deki en önemli petrol iskelesi haline gelmiştir. (Bostan, 1996: 201-211) (Bay, 2016:61-80) (Seçkin, 2017:107-128)

1921 yılında özerk bir cumhuriyet olarak kurulan Acara Özerk Cumhuriyeti 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı bir yerleşimdi. İslamiyet bu bölgede hızla yayılmış ve bu bölgeden çok sayıda Gürcü Müslüman, Osmanlı bürokrasisi içerisinde yer bulmuştu. Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Rusların Müslümanlara karşı baskılarının arttırmasıyla, binlerce kişi yurtlarını bırakarak Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştı. Bu göçler ve yüzyıllarca süren tarihsel bağlar nedeniyle Acara bölgesinde yaşamını sürdüren pek çok aile Türkiye ile ilişkilerini sürdürmekte, çoğu Müslüman Gürcü dini ve üniversite eğitimini Türkiye'de tamamlamaktadır.

Gürcistan cumhuriyeti içerisinde eyalet tarzı özerk bir yönetime sahip olan Acara Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti ve şehir niteliğinde karşımıza çıkan en önemli yerleşim Batum'dur. Diğer büyük yerleşimler ilçe olarak adlandırılmaktadır. Bu ilçeler, Keda, Kobuleti, Helvaçavuri, Şuahevi ve Hulo'dur. Helvaçavuri ve Kobuleti sahil boyunca devam eden yerleşimler olup, iç kısma doğru vadiler boyunca görülen yerleşimler sırasıyla Keda, Şuahevi ve Hulo'dur. Günümüzde başta Hulo olmak üzere iç kısımlarda Müslümanların yoğunluğu daha fazladır. Keda İlçesi, Batum merkeze 42 km. uzaklıkta olup, 60 köy bu ilçeye bağlıdır. 2002 nüfus sayımına göre 20.024 kişi

yaşamaktadır.(<http://ozhanozturk.com/2018/01/16/acara/>(Erişim tarihi 15.06.2018) (Zeyrek, 2001) (Koç, 2007)

Harita1- Gürcistan Haritası içerisinde Acara Özerk Cumhuriyeti <https://www.turkcebilgi.com/g%C3%BCrcistan/harita> (Erişim tarihi 15.06.2018)

Keda Bölgesindeki Osmanlı Camileri :

Günümüzde Keda ilçe merkezinde cami bulunmamaktadır. (Gümüş, 2017: 57-64) Fakat camiler, köy yerleşimleri, imam tayinleri gibi pek çok ayrıntıyı veren hurufat defterleri incelendiğinde Keda merkezde de bir caminin kayıtlarda olduğu görülmektedir. Buna göre 1761 yılında Keda Camii'nde "hasbi" imam olarak görev yapan Ahmet'in vefatı üzerine yerine oğulları getirilmiştir. Daha sonra camiye imam atamalarının süreklilik arzeden şekilde devam ettiği, son olarak 1831'de imamlık yapan Mustafa'nın vefatı üzerine yeğeni Ali'nin bu göreve atandığı kayıtlarda yer alır.(Bay, 2017: 144) İlçe merkezdeki caminin ne zaman yıkıldığına dair elimizde bilgi bulunmamaktadır. Hurufat defterlerinde de bazı örneklerinin adının geçtiği camiler ilçe merkezi dışında, Keda bölgesindeki köylerde yer almaktadır.

Uchkhiti Camii²

Uchkhiti köy merkezinde yer alan caminin ilk olarak ne zaman inşa edildiği hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, köy caminin Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yanmış olduğu, daha sonra yöresel ustalardan Laz kökenli KikavaBasiladze tarafından günümüze ulaşan yapının tekrardan inşa edildiği bilinmektedir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde köy binası ve depo olarak kullanılan yapı, 1991 sonrası süreçte tekrar cami olarak ibadete açılmıştır.(Baramidze, 2010: 16) Yapı 7,08 x 8,52 m. ölçülerindedir.

² Yapı denizden 489 m. yükseklikte olup koordinatları N 41°32.235 E 41°48.452'dir.

Resim 1- Uchkhiti Camii'nin giriş cephesi. Resim 2- Uchkhiti Camii, (kuzeybatı cephe) .

Resim 3- Uchkhiti Camii, (kuzeydoğu cephe).

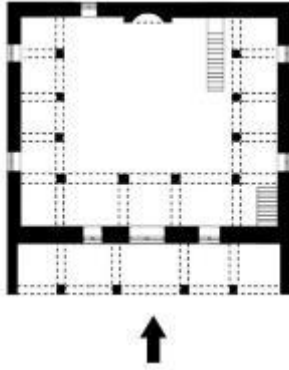
Eğimli bir alanda inşa edilen caminin subasman kısmı kesme taş malzeme ile oluşturulmuştur. Mihrap cephesinde subasman, yapıyla yaklaşık aynı kotta yer alırken, kuzeybatıda 1.5 metreyi aşmaktadır. Eğimden dolayı kazanılan bu mekana, giriş kapısı kuzeybatıda yer alan ahşap bir kapıyla girilmektedir. Altı basamaklı döner merdiven ile girilen caminin son cemaat yeri, altı kare kesitli ahşap destekle taşınmaktadır. Taşıyıcıların alt kısmı ahşap korkuluklarla çevrilmiştir. Son cemaat yerinden dışarıya korkuluk tarzında ahşap bir kapı ile ulaşılırken, aynı doğrultuda güney yönde, ahşap iki kanatlı kapı ile harime geçilir. Caminin harim kısmında, her cephede alt ve üst sırada açılan, ikişer giyotin pencere ile ışık sağlanırken, mihrap cephesindeki altta yer alan pencerelerden biri daha sonra kapatılmış, son cemaat yerinin üst kısmında ise kadınlar mahfiline daha fazla ışık sağlamak amacıyla beş pencere açılmıştır.

Harim kısmında mihrap cephesini U şeklinde saran mahfil düzenlemesi görülmektedir. Üç cephede dörder kare kesitli ahşap destek üzerine oturan kadınlar mahfili, giriş bölümünde, son cemaat yerinin üzerinin kapatılmasıyla bu kısma kadar genişletilmiştir. Gayet sade ve dışarıya çıkıntı yapmayan ahşap mihrabın batısında ahşap minber bulunur. Minber aynasının ortasında, daire formu süsleme unsurundan ışınal şekilde yayılan bir kompozisyon yer almakta olup, bu kısmın minber kapısına yakın bölümünde stilize yürek motifi bulunmaktadır. Minber aynasının diğer kısımları S'ler çizen hareketli süsleme unsurlarının çiviler yardımıyla sabitlenmesiyle oluşturulmuştur. Minberin en alt kısmında dizi halinde hayat ağacı motifleri yer almaktadır. Harim kısmının tavanı yapının diğer

yapım unsurları gibi ahşapla kaplı olup ortasında tavan göbeği bulunmaktadır. Bu uygulamada kubbe hissini vermek için küçük bir kubbe, dört köşesinde hilalle birlikte verilmiş, en dışta da ayyıldız motifleriyle kompozisyon tamamlanmıştır. Yapının üst örtüsü ahşap konstrüksiyon üzerine oluklu saç levha kaplamalı ve çatı dört yöne eğilimidir.

Yapının ahşap iç yüzeyi verniklenmiştir. Mahfil korkuluklarında yakın tarihlerde çakılmış ahşap verniksiz kısımlar da görülmektedir. Caminin mahfil kısmının harime bakan iç yüzeylerinde süsleme unsuru olmaması, mihrap, minber gibi yapının diğer unsurlarının oldukça sade oluşu, herhangi bir yapım kitabesi bulunmayan günümüze ulaşan ikinci yapılaşma döneminin, 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başı gibi geç bir tarihte yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Yapıda günümüzde minare bulunmamaktadır.

Plan1- Uchkhiti Camii Planı . Resim 4-Uchkhiti Camii tavan kuruluşu.

Resim 5- Uchkhiti Camii, harim kısmına giriş . Resim 6- Uchkhiti Camii, mihrap-minber.

Zunduga Camii³

Cami, Zunduga Köyü'nün merkezinin dışında geniş bir hazire içerisinde yer almaktadır. Hazirede Osmanlı dönemine ait mezartaşlarına rastlanıldığı gibi, köyün günümüzdeki definleri de buraya yapılmaktadır. Yapıyla ilgili olarak hurufat defterlerindeki kayda göre, imam hatip görevinde bulunan İsmail vefat ettiğinde yerine Abdülhalim atanmış, 1808'de onun da ölmesi üzerine, yerine Osman, daha sonra onun oğlu Mehmed ve 1831'de onun da vefatı üzerine oğlu Osman imam hatip olarak tayin edilmiştir. Bu kayıtlardan yola çıkıldığında yaklaşık olarak bir imamın görevlendirildiği camide 20-30 yıl görev yaptığı anlaşılmaktadır. Elimizdeki kayıtlar buna göre değerlendirildiğinde

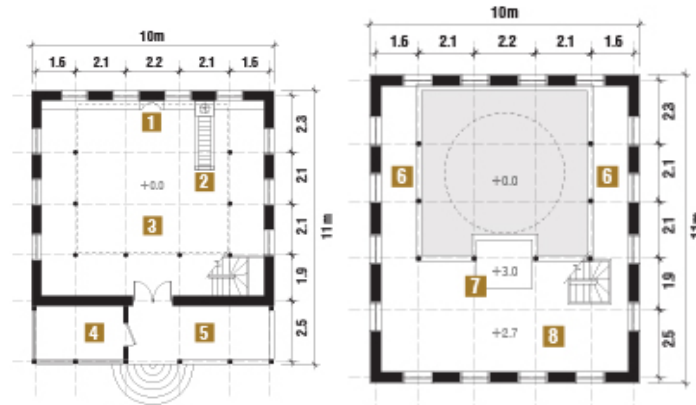
³Yapı denizden 451 m. yükseklikte olup koordinatları N 41°34.731 E 41°49.543'dir.

Zundaga Camii'ne ilk görevli tayini 18. yüzyılın son çeyreğinde yapılmıştır.(Bay, 2017:153) Yapı 10x11 m. ölçülerindedir.

Yapının taş üzerine yazılmış olan kitabesinde “kabazereahmed usta bin emin, sene 1321/1905-6” tarihi yazılıdır.Bu tarih kaydı, incelediğimiz caminin onarım veya iç dekorasyonunun tarihini verebileceği gibi, elimizde imam hatip tayininden dolayı 18. yüzyılın son çeyreğinde inşa edildiğini bildiğimiz yapının, bir şekilde tahrip olmasından dolayı yeniden yapılracasına onarımının da tarihi olabilir. Yapı ustasının soyadları Kajaia, Gogitidze, Turmanidze olarak da bilinmektedir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde köy binası ve berber olarak kullanılan yapı⁴, 1991 sonrası süreçte tekrar cami olarak ibadete açılmış, yakın tarihlerde de kapsamlı bir onarım görmüştür.

Resim 7- Zundaga Camii'nin günümüze ulaşan kitabesi.

Plan 2-3 Zundaga Camii'nin alt kat ve üst kat planı.

(<https://www.indigenousothers.com/zundaga>) (Erişim tarihi 15.06.2018)

⁴ R. Baramidze tarafından yapının 1860 yılında yapıldığı ifade edilmektedir. Kitabenin okunuşunda da farklılıklar görülmektedir.(Baramidze, 2010: 17)

Resim 8- Yapının kuzeydoğudan görünümü. Resim 9- Yapının kuzeybatıdan görünümü.

Cami, kesme taştan yapılmış yüksek bir bodrum üzerine oturmaktadır. Bodrum kat depo olarak kullanılmaktadır, ahşap giriş kapısı da doğu cephesindedir. Yapıya giriş altı basamaklı merdiven ile sağlanır. Altı kare kesitli ahşap destek üzerine oturan son cemaat yerinin iki yanı ahşap çerçevesi cam plakalarla kapatılmış, ön cephesine betonarme malzemedeki korkuluk yapılmıştır. Yakın tarihlerdeki onarımda eklenen bu bölümlerin dışında, aynı onarımla giriş merdiveni ve ahşap pencereler de yenilenmiştir. Yapının yeşil boyalı iki kanatlı ahşap kapısı da bu süreçte yerine konulmuştur.

Caminin harim kısmında mihrap cephesini üç yönden U şeklinde saran mahfil uygulaması görülmektedir. Mahfil iki yan cephede üç, giriş cephesinde ise dört serbest destek üzerine oturmaktadır. Yapıya ışık alt pencerelerde iki yan cephede üçer, mihrap cephesinde dört pencere ile, üstlerde ise her cephede dörder pencere ile sağlanmıştır. Bodrum kat dışında tüm unsurların ahşaptan yapıldığı caminin, harim kısmında mahfilin orta kısma bakan yüzeyi, mihrap ve minber, yoğun süsleme unsurlarıyla bezenmiştir. Ahşap süsleme detayları, süsleme unsurlarının ince testerele kesilerek küçük çivilerle ahşap yüzeylere çakılmasıyla oluşturulmaktadır. Pek çok camide rastladığımız bu süsleme anlayışı zamanla yağlıboya kullanarak renkli boyalarla yapılan müdahalelerle farklı bir görünüm almaktadır. Zunduga Camii'nin süsleme unsurlarının en müdahalesiz haliyle günümüze ulaşması onu özgün kılan bir başka unsurdur.

Resim 10-Yapının mihrap cephesinin görünümü. Resim 11- Harim kısmına giriş ve mahfil.

Yapının mihrap nişi dış cepheye çıkıntı yapmamaktadır. Nişin üst kısmında iki yanda mukarnas etkisi verecek bir uygulama yapılmış olup, bu kısmın üzerinde kıvrılarak sapıyla yükselen üç lale motifi bulunmaktadır. Mihrap nişinin çevresini bir sıra süsleme frizi dolanmaktadır. Mihrabın üst kısmında harimi dört yönden dolanan düzenleme üç kısımdan oluşmaktadır. En alt bordürde hareketli dalga/perde formunun stilize edilmiş uygulamasının bir benzerine mihrabın alt kısmında pencere önünde de rastlanmaktadır. İkinci bordürde ince bir friz, en üstteki en geniş bordürde de iki kenarında ikişer dairesel süsleme unsurlarının olduğu bezeme ile yapının süsleme programı önemli oranda tamamlanmıştır.

Ahşap minberin taç kısmında benzer süsleme unsurları görülmekle birlikte minber aynası farklı bir kompozisyon sergiler. Merkezde bir çiçekten gelişen üç yönde dairesel formlu süslemeler ile alternatif olarak yine üç yönde yelpaze formlu süsleme unsurlarının ortasına daire formlu bir halka geçirilmiş olup, bu yolla süslemede derinlik algısı verilmeye çalışılmıştır. Minber aynasının çevresinde lale motifleri dolanmaktadır. En alt kısımdaki süpürgelik bölümünde ise dizi halinde vazö formlu süsleme unsurları minbere çivi ile sabitlenmiş durumdadır.

Resim 12- Minber aynasından ayrıntı.

Resim 13- Minber süpürgelik kısmında süsleme

Yapıda süsleme yoğunluğunun görüldüğü bir başka yer tavan düzenlemesidir. Çıtalı ahşap malzeme ile kaplanan tavanın ortasında bağdadi kubbe uygulaması görülmektedir. Kare bir çerçeve içerisindeki kompozisyonda, en dışta çiçeklerle bezenmiş bir kuşak bulunmaktadır. Dört köşede minber aynasındaki kompozisyon tekrarlanmış ve kompozisyonlar birbirlerine uzayan sarmal süsleme unsurları ve lalelerle dolgulanmıştır. Merkezde birleşim yerleri çıtalarla gizlenen ve ortasında göbeği ile etek kısmında, şerit halindeki süsleme unsurlarıyla bağdadi kubbe yer almaktadır. Kubbe çatı arasındadır, çatı dış yüzeyi oluklu sac ile kaplıdır ve dört yöne eğimli bir form gösterir. Caminin günümüze minaresi bulunmamaktadır.

Resim 14-Bağdadi kubbenin görünümü.

Resim 15- Tavanda kubbe kenarında yer alan süsleme.

Hohna Camii⁵

Hohna Köyü merkezinde yer alan cami, hurufat defterine göre, ahali tarafından inşa edilmiştir. Günlük bir akçe ücretle imam hatip görevini yürüten Hüseyin'in vefatı üzerine bu görev oğlu Ahmed'e verilmiş, onun da vefatı sonrası oğlu yerine geçmek istediysede akli kusurlarından dolayı muhtar tarafından bu görev, Mehmed bin Yusuf'a verilmiştir. 1826/7'de onun da ölümü üzerine oğlu Ahmed bu göreve seçilmiştir. (Bay, 2017: 144) Bu tarihi kayıtlardan hareketle 1826 yılına kadar vefatlarından dolayı üç dönem imam hatip tayini yapıldığı görülmektedir. Bu da eldeki kayıtlar esas alındığında 18. yüzyılın ortalarında Hohna Camii için ilk görevlendirmenin yapıldığını ortaya koymaktadır.

Yapı ile ilgili yazıtlara bakıldığında mihrap üzerinde Arapça ve Gürcüce kelime-i tevhidin yer aldığı görülmektedir. Mihrabın alt kısmında kötü bir hatla yazılmış kitabede "Kullemâdehale 'aleyhaZekeriyyel-mihrabe" (Al-i İmran 3/37)("Zekeriyya, Meryem'in bulunduğu mihrâba her girdiğinde,..")mihrap ayeti yer alır.Yazının devamında ise "hicriyye 1317"/(1899-1900) tarihi not düşülmüştür. Son cemaat yerinden harime geçişte kapı üzerinde "Yâmüfettiha'l-ebvâbiftahlenâhayra'l-bâb" şeklinde bir dua/temenni yer almaktadır.⁶Baramidze, caminin laz ustalar Hasan ve Resul Kajais tarafından tamamlandığını belirtmektedir.(Baramidze, 2010: 18) 9,23 x 8,04 m. ölçülerinde olan yapı, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde depo olarak kullanılmış, son cemaat yerine de dükkan işlevi verilmiştir. Cami, günümüzde ibadete açık olarak kullanılmaktadır.

⁵Yapı denizden 339 m. yükseklikte olup koordinatları N 41°34.430 E 41°53.348'dir.

⁶ Bu dua, "Ey kapıları açana (Allahım) bizim için en hayırlı kapıyı aç" şeklinde de çevrilebilir.

Resim 16- Hohna Camii'nin giriş cephesinden görünümü.

Resim 17- Caminin güneydoğu cepheden görünümü. Plan 4- Yapının planı.

Eğimli bir alana inşa edilen yapının oturduğu alanı düzleştirmek için kesme taş malzemeden, giriş kapısı doğu cephede bulunan bodrum kat yapılmıştır. Ahşap cami bu bölümün üzerinde yükselmektedir. Sekiz basamakla çıkılan yapının giriş kısmında son cemaat yeri bulunur. Gerek yapının dış cephesi, gerekse iç mekanı yapılan onarımlarla farklılaşmıştır. Caminin dış cephesi açık mavi renge boyanmış, son cemaat yeri kapatılmış, tavan plastik kaplamalarla kaplanmış, iç mekan da farklı renklere boyanmıştır. Son cemaat yeri özgün haliyle yanlarda birer serbest taşıyıcı, giriş cephesinde de altı destek üzerine oturmaktadır. Bu kısmın tavanı çitalı tahtalarla kaplı olup, üst katı kadınlar mahfili olarak kullanılmıştır. Yapının harim kısmında her cephede üçer üst pencere bulunur. Alt kısımda ise doğuda bir kapı bir pencere, mihrap cephesinde kapatılmış şekliyle ikişer, batı cephesinde de bir pencere açıklığı ile yapıya ışık sağlanmıştır. Özgün halinde girişte, son cemaat yerinin pencerelerinin olmadığı ve yan kısımların da dışarıya açık olduğu düşünülmektedir. Özgün durumundagiriş kapısının iki yanında birer pencere yer alırken, günümüzde kapatılmıştır.

Yapının harim kısmında, iki yan kanatta, dörder serbest sütun üzerine oturan kadınlar mahfili bulunmaktadır. Giriş cephesinin üzerinde küçük bir çıkma şeklinde mahfil, harim kısmına uzanır. Mihrap dışarıya taşmaz, yüzeyi madalyon ve baklava dilimi şeklindeki geometrik motiflerle

bezenmiştir. Mihrabın iki yanına, ilk yapılaşma döneminden özgün kapıları olduğunu düşündüğümüz dekoratif unsur olarak değerlendirilmiş iki kapı kanadı yerleştirilmiştir. Mihrabın batısında minber, doğusunda vaiz kürsüsü bulunmaktadır. Minber kapısının üzerinde iki yanda kıvrılarak yükselen bir motifin en üst kısmında birer hilal yer alır. Kapının üzerinde orta kısımda da bir tepelik yükselmektedir. Minber aynasının merkezinde naif bir şekilde ele alınan ortada bir çiçekten dört yönde gelişen yürek motifleri, ikinci bir daire ile çevrilidir. Bu kompozisyonda dairesel formu ve içerisi farklı renkte boyanmış motifler yer almaktadır. Korkuluk kısmında S motifleri ile farklı süsleme unsurları görülür. Vaiz kürsüsünün dış yüzeyinde stilize olarak bir sıra halinde bitki motifi yer alır. Kadınlar mahfilinin harime çıkıntı yapan kısmı, baklava dilimi ve dairesel formu geometrik süslemelerle bezenmiş,yapının tavanı özgün ahşap çıtalı kaplama ve muhdes plastik kaplama unsurları ile kaplanmıştır. Orta kısımda yer alan tavan göbeğinde ortada çiçek motifi ve ondan bordürler halinde gelişen bir kompozisyon yer almaktadır. Yapının minaresi özgün değildir. Çatı, dört yöne eğimli oluklu sac levha ile kaplıdır.

Resim 18- Yapının harim kısmında mihrap ve minberin görünümü.

Resim 19- Kadınlar mahfilinin görünümü .

Resim 20- Tavan göbeğinin görünümü.

Pirlevi Maisi (Sağoreti) Camii⁷

Hurufat defterlerindeki kayıtlara göre cami, köy halkı tarafından inşa edilmiştir. Yapının tamamlanmasının ardından 1720’de imam hatip görevi Mustafa’ya verilmiş onun 1768’de ölmesi üzerine bu görev oğlu Ahmed’e bırakılmıştır. Camiye atanan görevli listesi sırasıyla 1832’ye kadar kaydedilmiştir.(Bay, 2017:143)

Caminin mihrabında yer alan ve zeminin oyulması suretiyle kabartma şeklinde ortaya çıkan kitabede “sahibü'l-hayrive'l-hasenat Kabel oğlu Ustabaşı Usta Ali, Kabel oğlu Ömer Ağa ve yeğeni Reşid sene 1281/1864-5” yazılıdır. R. Baramidze, yapıyı yöresel ustalardan Başusta Ali Kilaloghli’nin yaptırdığını belirtmekte ve yapım yılı olarak 1864-5 tarihini vermektedir.(Baramidze, 2010:19) Cami, 11.50 x 9,40 m. ölçülerindedir.

Osmanlı kayıtlarında Sağoreti olarak geçen köyün adı, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde Pirlevi Maisi (1 Mayıs) olarak değiştirilmiş ve cami, depo işleviyle kullanılmıştır. Yapı, 1991 sonrası süreçte ibadete açık şekliyle cami olarak hizmet vermektedir.

Külliye niteliğindeki caminin doğu tarafında ahşap mektep yer almakta olup, yapının giriş kısmının çevresi metal korkuluklarla çevrilerek avlu oluşturulmuştur. Avluda girişe yakın monoblok bir taş musalla olarak kullanılmaktadır. Cami eğimli bir alanda, kaba yonu taş bloklarla oluşturulan bodrum katın üzerine ahşap malzeme ile inşa edilmiştir. Bodrum kata giriş kapısı doğu cephede verilmiştir. Yapıya giriş üç basamaklı bir merdiven ile sağlanmaktadır. Altı, kare kesitli destek üzerine oturan etrafi açık son cemaat yerinin üst kısmı, kadınlar mahfili olarak fonksiyonlandırılmıştır. Caminin harim kapısı ve dış cephenin pembe-mavi renge boyanması 1990’lı yıllarda yapılan onarımda gerçekleştirilmiştir. İç mekan alt sırada doğu ve batıda üçer, kible cephesinde iki ve son cemaat yerine açılan kısımda ise penceresiz olarak yer almakta iken, üst sırada iki yan cephede doğuda dört batıda üç, mihrapta iki giriş cephesinde ise üç pencere ile yapıya ışık sağlanmıştır. Pencere çerçeveleri de yapılan onarımda değiştirilmiştir.

Caminin harim kısmında mihrap cephesini üç yönden saran kadınlar mahfili dörder ahşap destekle taşınmaktadır. Mihrap, ahşap malzemedan dışarıya doğru çıkıntı yapmayan niş şeklindedir. Üst kısmında naif süsleme detayları ve kitabe yer alır. Kitabenin yan tarafında boya ile kötü bir hatla, yakın tarihlerde yazıldığını düşündüğümüz “Allah celcelalü, Ömer, Ali, Osman, Maşallah” yazıları okunmaktadır. Mihrap nişinin iki yanındaki ve bu cephedeki taşıyıcıların harim kısmına bakan yüzeyinde oyma tekniğindeki süsleme unsurları, yapılan onarımda bilinçsizce boyanmıştır. Mihrap üstünde de üç yönde friz şeklinde dolanan oyma tekniğindeki süsleme unsurları birbirini tekrar eder kompozisyonlar halindedir. Ahşap minber oldukça sade olup minber aynasında süsleme unsuruna rastlanmaz. Sadece köşk altında mihrap ve harim cephesindeki taşıyıcılarda gördüğümüz ahşap süsleme unsurlarının benzerlerine burada da rastlanmaktadır. Minberin üst kısmında ahşap ay-yıldız yer alır. Giriş cephesinin üzerinde harim kısmına doğru şahnişin tarzında bir ahşap çıkma bulunmaktadır. Bu çıkmanın ve kadınlar mahfilinin çevresi ahşap korkulukla çevrili olup, taşıyıcı unsurların yüzeylerinden başlayarak girift dallar içerisinde laleler, sonsuza uzanan sarmal kompozisyonlarla, yüzey boş yer kalmayacak şekilde kaplanmıştır.

Yapının tavanı plastik kaplayıcılarla 1990 sonrasındaki onarımda kaplanmış olup orta kısma çokgen planlı tavan göbeği yerleştirilmiştir. Tavan göbeğinin en dış bordüründe lale motifi dizisi ortasında ise, onarım görmüş haliyle sarkıtlı süsleme bulunmaktadır.

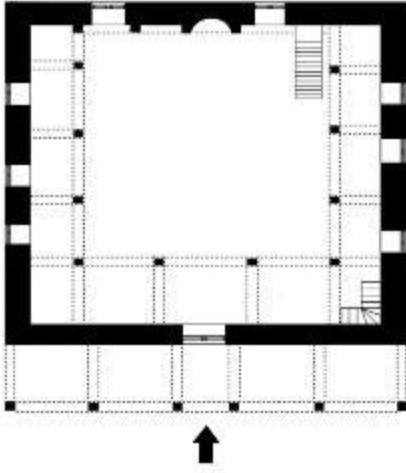
Yapının iç yüzeyi de dışı gibi boyanmış olup, baskı tekniğinde lale motifleri harimde, yan duvarlarda sırayla yerleştirilmiştir. Caminin üst örtüsü metal plakalarla kaplı olarak dört yöne eğimli

⁷Yapı denizden 281 m. yükseklikte olup koordinatları N 41°35.396 E 41°52.767’dir.

çatı ile örtülmüştür. Minare günümüzde bulunmamakla birlikte Sovyetler Birliği döneminde kargir bir minarenin yıkıldığı yöre halkı tarafından ifade edilmektedir.

Resim 20- Pirlevi Maisi Camii'nin giriş cephesi.

Plan 5- Yapının planı.

Resim 21- Mihrapta yer alan kitabe detayı.

Resim 22- Mihrap ve minberin görünümü. Resim 23- Harim girişindeki mahfilinin görünümü.

Resim 24- Mahfil altında yer alan süslemelerden detay. Resim 25- Tavan göbeği.

Kveda Agara Camii⁸

Kveda Agara köyünde yer alan cami, hurufat defterlerindeki bilgilere göre ahali tarafından inşa edilmiştir. 1765 yılında, Acara Kazası'na bağlı görünen köyde inşa edilen yapıya hasbi olarak imam hatiplik görevi Molla Abdullah'a verilmiştir. 1780 yılında Karakullukçu Mehmedzade Hacı Molla tarafından yeniden yaptırılan camiye, Molla Memiş imam hatip olarak tayin edilmiştir. (Bay, 2017: 142) R. Baramidze'ye göre yapı 1928 yılında yeniden yapılmış ve Sovyetler Birliği döneminde kapalı kalmıştır. (Baramidze, 2010:20) Cami, 8,11 x 7,53 m. ölçülerindedir.

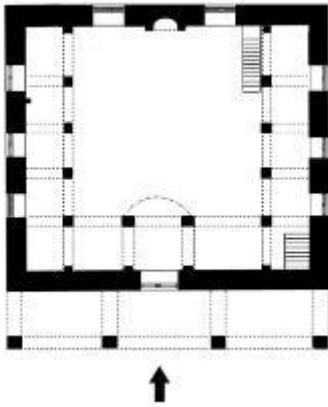
Eğimli bir alanda inşa edilen caminin bodrum katı, kesme taş ile inşa edilmiş olup güney cephesinde bodrum kata giriş kapısı açılmıştır. Giriş dört basamakla sağlanmaktadır. Basamakların hemen gerisinde yüksek bir tepe başlar. Dolayısıyla yapının giriş cephesinde dar bir patikadan başka geniş bir alan/meydan bulunmamaktadır. Son cemaat yeri dört destek üzerine oturan kadınlar mahfilinin altındadır. Bu kısım ahşap korkuluklarla çevrilmiş olup, en doğudaki iki desteğin etrafı kapatılmış ve çift kanatlı bir kapı ile son cemaat yerine açılan küçük bir mekan oluşturulmuştur. Yapıya giriş son cemaat yerinin ortasında yer alan özgün iki kanatlı ahşap kapı ile sağlanmaktadır. İç mekanda alt sırada mihrap cephesinde iki, yan cephelerde üç pencere açıklığı yer almaktadır. Üst sıra pencerelerde yanlarda üç, mihrap cephesinde dört pencere açıklığı bulunmakta olup giriş cephesi penceresiz olarak bırakılmıştır. Mihrap cephesini üç yönden saran kadınlar mahfili her cephede yer alan dörder kare kesitli ahşap taşıyıcı ile taşınmaktadır.

⁸Yapı denizden 310 m. yükseklikte olup koordinatları N 41°35.864 E 41°53.818'dir.

Yapı süsleme unsurları bakımından oldukça yoğundur ve üzerine boya sürülmediği için özgünlüğünü korumaktadır. Ahşap minber dışarıya çıkıntı yapmayan bir niş şeklindedir. En dıştaki bordür birbirini tekrarlayan bir düzende, içerisi sırt sırta vermiş lale motifi ile dolgulanmış şekildeki, yanlarından çekilerek uzatılmış elips sarmal mihrabın başlıca süsleme unsurudur. Minber zengin süsleme unsurlarına sahiptir. Minber aynası bu süslemenin en yoğun görüldüğü bölge olup merkezinde bir çiçek motifi yer almaktadır. Bu motifin çevresinde dört daire formlu süsleme unsuru içerisi ve çevresi yelpaze şeklindeki süsleme unsurlarıyla dolgulanmıştır. Tüm minber aynasını baştan başa dolanan bir kuşağın içerisi lale motifleri ile bezenmiştir. Minber aynasının köşesinde ağız kısımları birbirine bakan üç büyük lalenin herbirinin içerisinde de sırt sırta vermiş dört lale motifi bulunmaktadır. Zemine yakın kısımda üstte yine bir lale dizisi ve süpürgelik bölümünde birbirini tekrar eden yedi kompozisyon pek çok ahşap minberde görüldüğü şekliyledir.

Mihrabın batısına minber, doğusuna ise vaiz kürsüsü yerleştirilmiştir. Kadınlar mahfilini taşıyan desteklerden birini merkez alarak yükselen vaiz kürsüsüne giriş, sabit olmayan merdivenle sağlanmaktadır. Harimi U şeklinde saran kadınlar mahfili, giriş kapısının üzerine gelen hizada, harim kısmına doğru hafifçe dalgalı bir çıkıntı yapmaktadır. Gerek bu kısmın yüzeyi, gerekse de tüm mahfilin harime bakan kısımları ince testere ile kesilerek çivi ile sabitlenmiş süsleme unsurlarıyla dolgulanmıştır.

Yapının tavanı çıtalı tahtalarla kaplı olup ortasında bağdadi kubbe yer almaktadır. Kare bir alan içerisinde etrafı süsleme bordürü ile çevrili tavanın ortasında bulunan kubbenin eteğinde bir sıra halinde, köşelerde de benzer şekilde levha halindeki süsleme unsurları çivi yardımıyla sabitlenmiştir. Caminin üst örtüsü metal plakalarla dört yöne eğimli çatı ile kapatılmış olup, günümüze ulaşan minaresi bulunmamaktadır.

Plan 6- Yapının planı

Resim 26- Kveda Agara Camii'nin güneybatıdan görünümü

Resim 27- Kveda Agara Camii'nin giriş ve batı cephesinin görünümü

Resim 28- Kveda Agara Camii'nin giriş kapısı

Resim 29- Yapının minber aynasının görünümü

Resim 30- Bağdadi kubbenin görünümü

Resim 31- Yapının harim kısmında mihrap, minber ve vaiz kürsüsünün görünümü

Resim 32- Yapının harim kısmına giriş cephesi ve kadınlar mahfilinin görünümü.

Medzibna Camii⁹

Medzibna köy merkezinde bulunan cami eğimli bir alanda inşa edilmiştir. Eğim kesme taş malzeme ile oluşturulan bodrum kat ile düzleştirilmiş, bu platformun üzerine tamamen ahşap malzeme ile cami yerleştirilmiştir. Bodrum katın giriş kapısı batıdadır. Bu mekanda abdest muslukları ve tek odalı dershane bulunur. R. Baramidze'ye göre 1910 yılında yerel usta olan Ali Usta İbn Yusuf (Alijan Dumbadze) tarafından yapının iç dekorasyonu yapılmış, Sovyetler Birliği döneminde de depo olarak kullanılmıştır. (Baramidze, 2010; 21)Yapıda yer alan ahşap kitabe, ortada madalyon içerisinde ve her iki yanında, zeminin oyulması suretiyle oluşturulmuştur. Yazıtta ortada “Sâhibü'l-hayrat ve'l-hasenât Firûz Hanım binti Melik Osman yaptırdı. Onu Allah mağfîret eylesin günahlı”, sağ tarafta, bu kürsünün yapıldığı zamanı ve ustası, sol tarafta Ali Usta ibn-i Yusuf Mehmed Akutasi”, yazılı olup en altta 1328/1910-11 tarihi okunmaktadır. Yapı 8,85 x 9,06 m. ölçülerindedir.

Dokuz taş basamakla ulaşılan yapının girişinde, dört serbest iki kapalı yan bölümlere sahip son cemaat yerine ulaşılır. Bu kısmın girişine ahşap korkuluklar çakılmış ve girişin iki yanında özgün durumda birer pencere bulunmakta iken bu açıklıklar içeriden kapaklarla kapatılmıştır.

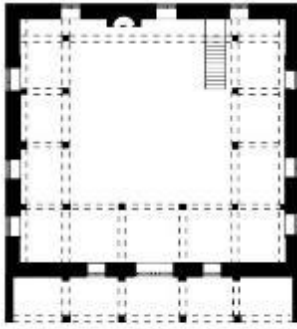
Yapının harim kısmında, mihrap cephesi, üç taraftan U şeklinde kadınlar mahfili ile çevrilmiştir. Mahfil her kanatta dört ahşap kare kesitli taşıyıcı tarafından taşınmaktadır. Yapıya ışık her cephede alt ve üstte üçer pencere ile sağlanmış olup, sadece giriş cephesindeki alt pencereler kapatılmıştır. Mihrap cephesinde üst pencerelerin sayısı dördtür. Tüm ahşap çerçeveler, yapılan yakın tarihlerdeki onarımlarla değiştirilmiştir.

Yapının ahşap mihrabı dışarıya çıkıntı yapmaz. Mihrabın sol tarafında “sübhânallah”, sağ tarafında ise “maşallah” yazıları okunmaktadır. Mihrap nişinin çevresini bordür halinde süsleme unsurları dolanmakta, nişin üst kısmı bitkisel süsleme ile dolgulanmış şekilde kavranmaktadır. Yapının ahşap minberi mihrabın batısında yer alır ve giriş kapısı üzerinde “Şefiü'l-halkifi'l-mahşer, Muhammed sâhibü'l-minber” yazısı okunmaktadır.

⁹Yapı denizden 603 m. yükseklikte olup koordinatları N 41°34.278 E 41°58.748'dir.

Mihrabın solunda vaiz kürsüsü bulunmaktadır. Kadınlar mahfilini destekleyen ahşap sütundan yaprak benzeri süsleme unsuruyla ayrılarak yükselen mahfilde, vaizin oturduğu kısmın çevresini dolanan kare şeklindeki çerçevelerin içerisi lale motifleriyle bezenmiştir. Bu kısmın altında ise perde motifini andıran süsleme unsurları yer almaktadır.

Minber aynası iç içe geçen dallar ve uçlarında çiçek veya yelpaze şeklindeki motiflerle bezenmiştir. Zemine yakın süpürgelik kısmında iç içe geçen ve bu sayede derinlik kazanan çerçevelerin ortasında sırt sırta vermiş süsleme unsurunun yer aldığı, birbirini tekrar eden yedi kompozisyon yer almaktadır. Yapının harim kapısının üzerindeki kadınlar mahfili orta kısma doğru yarım yuvarlak çıkma yapmaktadır. Bu kısmın harime bakan yüzeyi ince testere ile kesilmiş ve çivilerle sabitlenmiş süsleme unsurlarıyla bezenmiştir. Mahfil altında friz halindeki ahşap yüzey, dolanarak sonsuza devam eden bitkisel süsleme unsurlarıyla bezenmiştir. Caminin üst örtüsü sac levhalarla kaplı olup, dört yana eğimli çatı ile örtülmüştür, minaresi bulunmamaktadır. Ezan, kadınlar mahfilinden dışarıya balkon şeklinde uzanan çıkmadan okunmakta olup, farklı bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Son yapılan onarımlarda yapının batı cephesi yeşil renkte boya ile boyanmıştır.

Plan 7- Yapının planı

Resim 33- Caminin giriş cephesinin görünümü

Resim 34- Ahşap kitabe detayı görünümü

Resim 35- Yapının mihrap ve minberinin görünümü

Resim 36- Minber giriş kapısı üzerinde yer alan yazı

Resim 37- Kadınlar mahfilinin görünümü

Resim 38- Kadınlar mahfilinden süsleme detayı

Resim 39- Vaiz kürsüsü

Akho Camii¹⁰

Akho köy merkezinde yer alan yapı mekteple birlikte külliye niteliğindedir. Cami hurufat defterinde verilen bilgilere göre ahali tarafından yaptırılmış olup ilk hasbi imam hatip tayini 1767 yılında Ali'nin atanmasıyla olmuştur. Daha sonra bu görev 1795, 1813 ve 1830'da başkalarına verilmiştir. (Bay, 2017: 125) Cami, R. Baramidze'ye göre Laz usta Hüseyin tarafından 1917-1918 yılında yaptırılmış ve Sovyetler Birliği döneminde depo/idari bina olarak kullanılmıştır. (Baramidze, 2010: 22) Yapı, 8,91 x 8,61 m. ölçülerindedir.

Caminin mihrabında yer alan kitabe h.1233/m. 1818-9 tarihi okunmaktadır. Bölge için düz olarak düşünülebilecek hafif eğimli bir arazide, en yüksek yeri 50 cm yüksekliğinde taş bir subasmana oturan ahşap yapıya, iki basamaklı eşik şeklindeki giriş ile ulaşılmaktadır. Yapının dış cephesi tamamen oluklu metal kaplamalar ile çevrilmiş, yakın tarihlerdeki bu onarımda son cemaat yeri de kapatılmıştır. Son cemaat yerinin dış cephesinde giriş kapısının iki yanına birer pencere, kuzeybatıda minareye geçiş için de minarenin yapıya birleştiği noktada bir kapı açılmıştır. Son cemaat yerine girişi sağlayan kapı özgündür, tüm yüzey karelere bölünerek içerisi süsleme unsurlarıyla bezenmiştir. Yapının harim kısmında mihrap cephesinde altı ve üstlü ikişer, doğu ve batı cephesinde altta ve üstte birer, giriş cephesinde ise altta dört üstte iki pencere ile yapı aydınlatılmıştır. Pencerelerdeki simetrik olmayan düzenleme yapılan onarım faaliyetleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Mihrap cephesini U şeklinde saran ahşap kadınlar mahfili yanlarda iki, giriş cephesinde dört serbest ahşap destek tarafından taşınmaktadır. Ahşap mihrap nişinin iki yanında bir

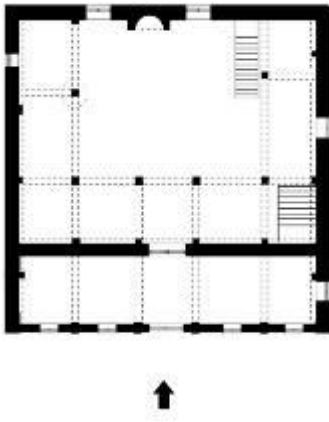
¹⁰Yapı denizden 571 m. yükseklikte olup koordinatları N 41°39.246 E 42°03.437' dir.

bordür halinde üçer, vazodan çıkan çiçek betimlenmiş olup, nişin etrafındaki bordür tüm mihrabı dolanmaktadır. Kitabe mihrabın üst kısmındadır. Harime bakan mahfil cephelerinde bordürler halinde süsleme unsurları bulunmaktadır. Mihrap ile aynı aksta bordürlerin üst kısmında hilal motifleriyle sonlanan tepeliğin yüzeyinde bitkisel süslemeler ve Zülfikar formundaki kılıç motifi bulunur.

Ahşap minber, mihrabın batısındadır. Minber kapısının üzerinde iç içe geçen dairelerle oluşturulan geometrik süsleme, ana gövdesi ve dallarıyla ağaç/çiçek formundaki bir tepelikle son bulmaktadır. Minber aynası ile kapısının arasındaki alanda Mühr-ü Süleyman motifi yer alır. Minber aynası dikdörtgen birimlere bölünerek her birinin içerisine mihrap kenar bordürlerinde yer alan vazodan çıkan çiçek motifleri yerleştirilmiştir. Minber köşk kısmının giriş kapısı ve korkulukları da süsleme unsurlarıyla bezenmiştir.

Mihrabın doğusunda kadınlar mahfilini taşıyan ayakların üzerinde vaiz kürsüsü yükselmektedir. Kürsüye çıkış taşınabilen ahşap bir merdiven ile sağlanır. Kürsüde vaizin oturduğu en geniş kısmın çevresi çokgen bir form göstermekte olup, merkezde çiçek ve etrafı ondan açılan süsleme unsurlarıyla bezenen dikdörtgen panolarla çevrilmiştir. Aşağıya doğru kavisli bir görünüm kazanarak daralan kaide kısmında renkli boyalarla çiçek motifleri resmedilmiştir.

Yapının harim girişinin üst kısmındaki kadınlar mahfili, orta kısma doğru kavis yapan bir çıkıntıya sahiptir. Giriş üzerindeki mahfilin harim kısmına bakan tüm yüzeyi kare birimlere bölünerek içerisi ağaçlar, çiçekler ve yöresel süsleme unsurlarıyla bezenmiştir. Caminin tavanı son yapılan onarımlarla plastik kaplamalar ile kapatılmıştır. Çatı ahşap taşıyıcılı dört yöne eğimli tipte olup dış yüzeyi oluklu metal kaplamalar ile çevrilmiştir. Yapının kuzeybatısında benzer yapım malzemesi ile yakın tarihlerde minare inşa edilmiştir.

Plan 8- Yapının Planı

Resim 40- Akho Camii'nin kuzey doğudan görünümü

Resim 41- Yapının özgün giriş kapısı

Resim 42- Kadınlar mahfilinin görünümü

Resim 43- Akho Camii'nin mihrap, minber ve vaiz kürsüsü

Resim 44- Akho Camii'nin mihrabı

Resim 45- Akho Camii'nin minberi

Resim 46- Mihrap üzerindeki kılıç motifi

Resim 47- Vaiz kürsüsünün görünümü

Gegelidzebi Camii¹¹

Cami ile ilgili olarak gerek tarihi kaynaklarda gerekse yapı üzerinde inşa tarihini verecek bir bulguya rastlanmadığı için yapım tarihi bilinmemektedir. Cami, karşısında yer alan mektebiyle külliye niteliğinde olup, Sovyetler Birliği döneminde depo, okul gibi işlevlerde kullanılmıştır. (Baramidze, 2010:23) Eğimli bir alanda kesme taş kullanımı ile oluşturulan bodrum kat yardımıyla zemin düz bir hale dönüştürülmüş ve üzerine tüm unsurlarıyla ahşap malzemedeki cami inşa edilmiştir. Yapıya giriş, son cemaat yerinden geçilerek harim kapısı yoluyla sağlanmaktadır. Son cemaat yerinde dört ahşap serbest taşıyıcının çevresi zamanla ahşap unsurlarla kapatılmış ve doğu köşeden giriş verilmiştir. Muhdes olan bu kısmın üzerinde kadınlar mahfili

¹¹Yapı denizden 625 m. yükseklikte olup koordinatları N 41°38.897 E 42°04.646'dir.

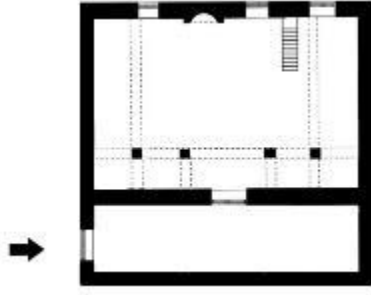
yükselmektedir. Yapıya girildiğinde harim kapısının hemen üzerinde yer alan ve dışarıya kavisli çıkma yapan kadınlar mahfili, destek kullanılmadan iki yanda da devam etmekte ve mihrap cephesini U biçiminde sarmaktadır. Yapıda alt sırada yan cephelerde pencere bulunmazken, mihrap cephesinde üç pencere açıklığı yer almakta olup, üst sırada mihrap cephesi ve girişte üçer pencere, yan cephelerde üst kısımda daiki pencere ile yapıya ışık sağlanmıştır. Yöre halkı eski caminin yanması sonucu 19. yüzyıl sonunda yeniden yapıldığını ifade etmektedir. Oldukça sade bir plan şeması olan yapı 6,34 x 6,68 metre ölçülerindedir.

Yapının harim kısmında, mihrap nişini S'ler çizerek dolanan sarmaşık yapraklarının her dönüşünde birer lale motifinin yer aldığı bordür, dışa taşkın olmayan mihrabın başlıca süsleme unsurudur. Mihrap alınlığında Arapça harflerle kelime-i tevhid yazısı okunmaktadır. Bu kısmın üzerinde bordürler halinde süsleme unsurları, mahfilin harime bakan cephesini süslemektedir. Mihrabın batısında ahşap minber bulunur. Minber aynasının merkezinde bir kabara etrafında üç yöne doğru gelişen süsleme unsuru yer almakta olup, minber korkuluğu ve süpürgelik kısmında da birbirini tekrar eden süslemeler yer alır. Minberin köşk kısmının iç yüzeyinde boya ile vazodan çıkan büyük bir çiçek kompozisyonu, külah kısmının mihraba bakan yüzeyinde ise sırt sırta vermiş iki Zülfikar formunda kılıç motifi yer almaktadır. Mihrabın diğer yanında, doğu yönünde girişi olan ve alt kısmı yapraklarla süsleriyle oluşturulan, gırlanlarla süslenmiş vaiz kürsüsü bulunmaktadır. Vaizin oturduğu yerin çevresinde de karelenmiş halde çokgen korkuluk plakalarla çevrilmiş olup, dış yüzeyleri motiflerle süslenmiştir. Girişin üzerinde, harim kısmına doğru kavis çizen kadınlar mahfilinin dış yüzeyinde, testere yardımıyla kesilerek çivi ile yüzeye çakılan S ve C motifleri, bunların farklı versiyonlarının kullanımıyla da yüzeyin süslemesi gerçekleştirilmiştir. Tavan yapılan onarımlarla özgün formundan uzaklaşmış, sadece bağdadi kubbe özgün durumuyla günümüze gelmiştir. Kubbenin iç yüzeyinde merkezde bir göbek, eteğinde buketler halinde birbirine iplerle bağlı dört çiçek ile bunların arasında yapraklarla yuvarlak bir form halini alan kısımların içerisinde Allah, Muhammed ve dört halife adı yer almaktadır. Caminin çatısı dört yöne eğimli ve metal plakalarla kaplı olup günümüze gelen şekliyle minare bulunmamaktadır.

Resim 48- Yapının mihrap cephesinden görünümü Resim 49-Harim kısmından görünüm

Plan 9- Yapının plan şeması

Resim 50- Bağdadi kubbenin iç yüzeyi

Resim 51- Yapının mihrap, minber ve vaiz kürsüsünün görünümü

Resim 52- Kadınlar Mahfilinin görünümü

Resim 53- Minberde yer alan kılıç motifi

Tskhmorisi Camii¹²

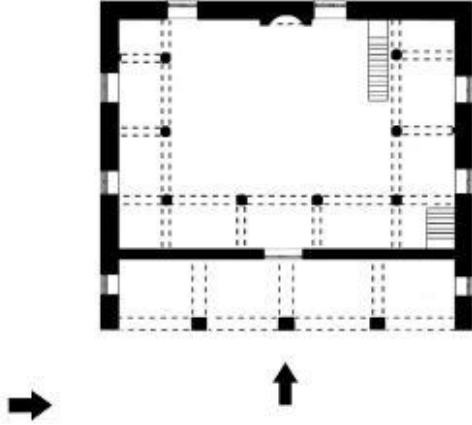
Üç sıra kesme taştan yapılmış bir bodrum üzerine ahşap malzeme ile inşa edilen yapının hemen yanında mektep ve ilave birimler yer almaktadır. Yapının inşa tarihi R. Baramidze tarafından 1891-2 olarak verilmiş, ustasının bilinmediği belirtilmiştir.(Baramidze, 2010: 24) Caminin giriş kapısı üzerindeki kitabesinde Ömer Usta adı ve 1304/1886-7 tarihi okunmaktadır. Son cemaat yeri yakın tarihlerde kapatılarak dört pencere açılmış ve bu kısmın doğu tarafında özgün durumunda pencere olarak bilinen kısım genişletilerek kapı haline dönüştürülmüştür. Bu kısımdan girilerek özgün harim kapısı yoluyla yapıya girilmektedir. Mihrap cephesini U şeklinde saran kadınlar mahfilini, giriş kapısının üzerinde dört, doğu ve batı cephelerde ise üçer serbest ahşap taşıyıcı tarafından taşınmaktadır. Her cephede altta ve üstte ikişer pencere ile yapıya ışık sağlanmaktadır. Yapı 9,70 x 7, 80 m. ölçülerindedir.

Mihrap dışarıya çıkıntı yapmamaktadır. İki yanında sütunceler bulunur. Niş içerisinde merkezde bir vazodan çıkan çiçek kompozisyonu renkli boyalarla yapılmış olup, niş üzerinde mihrap ayeti yer almaktadır. Mihrap üzerinde de gördüğümüz kuşak halindeki süsleme unsurları mahfilin harim kısmına bakan tüm yüzeylerinde devam etmektedir. Minber göbeğinde orta kısımları birbirine kırmızı bir halkayla birleşen ve üç yöne doğru uç kısımları dağılan yürek motifine benzer süsleme unsurları yer almaktadır. İki köşede de benzer motif daha daraltılmış şekilde tekrarlanmıştır. Minberin süpürgelik kısmında birbirini tekrarlayan benzer şekilde süsleme unsurları bulunmaktadır. Minberin diğer cephesinde çeşitli renkte çiçekler, bitkiler, yağlıboya ile tüm yüzeyi kaplayacak şekilde resmedilmiş, korkuluk süslemelerinde dalgalı S'ler çizen bir form tercih edilmiştir. Minber kapısının tepesinde saksıdan uçlarında lalelerle birlikte dallarıyla çıkan düzenleme yağlıboya ile resmedilmiştir. Mihrabın sol tarafında vaiz kürsüsü yer alır. Kadınlar mahfilini destekleyen ilk serbest taşıyıcıdan yükselen vaiz kürsüsünde vaizin oturduğu yerin çevresi çokgen formunda korkuluk levhalarıyla çevrilmiş olup, her köşede farklı süsleme unsurları bulunmaktadır. Dor tarzdaki ahşap sütunlarla taşınan kadınlar mahfilinin girişin üzerindeki kısmı harime doğru dalgalı bir çıkıntı yapmaktadır. Harime bakan yüzeyinde ise kare veya dikdörtgenler içerisinde farklı süsleme unsurları yeşil, kırmızı, beyaz, mavi renklerin hakim olduğu boyalarla boyanmıştır.

Cami tavanının orta kısmındaki ahşap bağdadi kubbenin göbeğinde tavan süslemesi şeklindeki dekoratif unsurlar ile onun çevresinde dairesel formda çiçekler yer almaktadır. Kubbenin orta kısmında çiçekten oluşturulan daireler içerisinde Allah, Muhammed ve dört büyük meleğin isimleri okunmaktadır. Yapının dış yüzeyi günümüzde oluklu sac levhalar ile kaplanmıştır. Özgün giriş cephesine mektep, mihrap cephesine depo şeklinde bir birim eklenmiştir. Dört yöne eğimli sac levhalar ile kaplı olan çatının birleştiği noktada da özgün olmayan minare yer almaktadır.

¹²Yapı denizden 483 m. yükseklikte olup koordinatları N 41°38.498 E 42°02.938' dir.

Plan 10- Yapının plan şeması

Resim 54- Yapının güneydoğu cepheden görünüşü

Resim 55- Yapıda yer alan kitabe detayı

Resim 56- Harim kısmında mihrap, minber ve vaiz kürsüsü

Resim 57- Mihrabın görünümü

Resim 58- Kadınlar mahfilinden detay

Resim 59- Bağdadi kubbenin görünümü

Resim 60- Yapının minberinin görünümü

Resim 61- Vaiz kürsüsünün görünümü

Değerlendirme ve Karşılaştırma :

Keda Bölgesi'nde incelediğimiz camilerden kitabesine göre en eski örnek 1818 tarihini taşıyan Akho Camii'dir. Fakat yapılan çalışmalarda ortaya çıkan sonuçlara göre, bu bölgedeki camilere 18. yüzyıl başından itibaren imam tayinlerinin yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla elimize ulaşan ve tarih veren belgelerden çok daha önce, bölgede camilerin işler halinde olduğu anlaşılmaktadır. Yapıların üzerinde yer alan kitabe ve tarih kayıtlarının çoğunun geç tarihli olması, ahşap yapıların sürekli onarım istemesi sonucu onarım tarihi olabileceği gibi, iç dekorasyonunun yapıldığı tarihi de bize verdiği düşünülebilir.

Keda ilçe merkezine imamet kayıtlarına göre ilk defa 1761 yılında imam ataması yapıldığı bilinmekle birlikte günümüzde camiler köylerde yer almaktadır. İncelediğimiz camilerin kesme taş bir bodrum/subasman üzerine ahşap malzeme ile inşa edildiği görülmektedir. Yapının ana yapımlı unsuru olan ahşap malzeme birbirine geçme olarak yapılmış olup çivi vb. bağlayıcılar kullanılmamıştır. Maalesef günümüzde rüzgar ve soğuktan korunmak maksatlı olarak yapıların dış cepheleri oluklu sac plakalarla kaplanmaktadır. Minare özgün olarak günümüze ulaşmamış, mevcut minareler yakın tarihlerde gelişigüzel şekilde yapılmıştır. Özgün minarelerin ahşap olduğu ve Sovyetler Birliği döneminde yıkıldığı köylerdeki yaşlılar tarafından ifade edilmektedir.

İncelediğimiz camilerin özgün yapım özelliklerini koruyarak günümüze ulaşan örnekler olarak Zunduga, Pirlevi Maisi, Kveda Agara, Akho, Gegelidzeebi, Tskhmoris Camileri sayılabilir. Diğer camilerde geç dönemdeki müdahalelerle özgün unsur önemli oranda tahrip olmuştur. Özgünlüğünü koruyan yapılarda, mihrap, minber, vaiz kürsüsü ve kadınlar mahfilinin harime bakan cephelerindeki süslemeler, aynı coğrafyada yapılsa da çok farklı süsleme programları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında ahşap bağdadi kubbe, ahşap mihrabın harim kısmının içine çekilerek dışarıya taşmaması ve mihrabın iki yanında 40-50 santimetrelik bir alanın alt kısmının eşya koymak için nişler, üst kısmının ise kitaplık gibi fonksiyonlarla kullanılması, incelediğimiz camilerde gördüğümüz ortak özelliklerdir. Kadınlar mahfilinin harimi U şeklinde sarması ve son cemaat yerinin üzerinin kapatılarak mahfilin genişletilmesiyle birlikte alt kattaki harim kısmına eş bir alan elde edilmesi de mekan kullanımı açısından önem taşımaktadır.

Keda bölgesi camilerinde kullanılan süsleme unsurlarında karşılan en önemli motif lale motifidir. Pek çok yapıda tekrarlanan lalenin yanında, minber aynalarında yürek motifine benzer motiflerin üçlü kompozisyonlar halinde sunumu, Batılılaşma dönemi ile birlikte Osmanlı süsleme sanatında çokça gördüğümüz S ve C motifleri de incelediğimiz camilerde karşımıza çıkmaktadır. Farklı bir süsleme unsuru olarak Zülfikar şeklindeki kılıç motifi Gegelidzeebi ve Akho camilerinde karşımıza çıkmaktadır.

Türkler'de ahşap cami geleneğinin Arus'ul Felek Camii ile başlatıldığı bilinmektedir. Türkiye'de günümüze ulaşan ahşap camilerin ilk örnekleri Anadolu Selçuklu dönemine ait olup, Konya-Karaman-Afyon yörelerinde, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde ise özellikle Karadeniz bölgesinde yoğun olarak karşımıza çıkar. Özellikle Samsun bölgesinde Şeyhhabil ve Gökçeli Camileri erken tarihli önemli örneklerdendir. Samsun Bölgesi'ndeki ahşap cami örneklerinden, 1876 tarihinde iç süsleme unsurları tamamlanan Bekdemir Camii(1595) ile Keda Camileri arasında arasında gerek motif, gerekse süsleme anlayışı arasında önemli benzerlikler görülmektedir. (Dönmez, 2008: 31-42) (Bayraktar, 2006, 408) (Aytekin, 1999: 178) Yine ahşap cami olarak Samsun bölgesinde karşımıza çıkan, Çarşamba Ordu Köyü Camii (1420 Civarı), Terme Karacalı Köyü Camii (1700-01), Ondokuz Mayıs Fatih Camii (XVII.-XIX. Yüzyıllar), Asarcık Kılavuzlu Köyü Camii (XVIII. veya XIX. Yüzyıl), Asarcık Alan Köyü Camii (XVIII. veya XIX. Yüzyıl), Asarcık Koşaca Köyü Camii (XVIII. veya XIX.) Terme Pazar Camii (1840) ve Çarşamba Porsuk Köyü Camii (1859-60) önemli diğer yapılardır.(Can, 2004) (Can, 2007: 509-527) (Nefes, 2009:117-136) (Nemlioğlu, 2001: 117-136)

Bu geleneğin devamı olarak, Erken Osmanlı döneminde karşımıza çıkan ve çantı camiler olarak Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından adlandırılan Batı Karadeniz Bölgesi'ndeki ahşap camiler de önemli örneklerdendir. Düzce-Akçakoca Aftun Dere Köyü'nde Orhan Camii, İzmit-Kandıra Büyük Kaynarca Köyü Camii, Adapazarı-Sapanca-Büyük Tersiyeye Köyü Orhan Gazi Camii, Kandıra-Emir Ali Köyü Orhan Gazi Camii, Akçakoca-Geriş (Cuma Yanı) Köyü Sultan Orhan Camii, Kandıra Küçük Kaynarca Köyü Şeyh Muslihiddin Camii erken tarihli yapılar olmasının yanında Karadeniz Bölgesi'nin batısındaki örnekler olması bakımından dikkat çekmektedir. (Ayverdi, 1989:120-122)

Ordu ve çevresinde de ahşap cami örneklerine rastlanmaktadır.(Bayhan, 2005: 10-20) Ahşap camilerden, İkizce Laleli (Eski), Çaybaşı Kargalı, Yeni Cuma, Eski Asak, Şenyurt Köyü, Kabadirek, Çaldere Köyü, Aşağıyavaş Köyü ve Soğukpınar Köyü Hatıplı Mahallesi Camileri başlıca örnekler olmakla birlikte süsleme açısından İkizce Laleli (Eski) lale süslemeleriyle önem taşımaktadır. İncelediğimiz örneklerde Zunduga Camii başta olmak üzere diğer yapılarda da görülen lale motifleri, bu yapıyla yakın benzerlikler taşımaktadır.(Bayhan, 2009: 55-84)

Trabzon bölgesinde de günümüze çok sayıda ahşap cami ulaşmıştır.(Yavuz, 2009a: 306-322) (Yavuz, 2009b) Vazoda çiçekler ve ibrik formlu süslemeler açısından Çaykara/Taşören Camii, Of Ağaçalı Köyü Camii'ndeki süsleme unsurları incelediğimiz Keda camilerindeki süslemelerle

benzerlik göstermektedir.(Karpuz, 1992:21-24) (Karpuz,1990:281-298) Çaykara ve Trabzon çevresinde Keda bölgesindeki camiler ile süsleme ve yapım tekniği açısından benzerlik gösteren çok sayıda cami bulunmaktadır.(İnce, 2004: 227-236) (Bülbül, 2013: 37-52) Genel yapım ve süsleme özellikleri bakımından Çaykara-Taşkiran Köyü Camii (1896), Çaykara-Uzuntarla Köyü Camii (19.yy başı), Dernekpazarı-Günebakan Köyü Camii (1869), Dernekpazarı-Taşçılar Köyü Camii (1804) bölgedeki diğer önemli camilerdir. (Demir, 2004: 168-188) (Küçük, 2017)(Sarı 2016)

Rize ve Artvin'deki camiler Keda Bölgesi'ndeki incelediğimiz camilerle pek çok yönden benzerlikler gösterir. Örneğin, Çamlıhemşin Aşağı Çamlıca, Arhavi/Dikyamaç Köyü minberleri Keda camilerinin minber aynası tasarımını tekrarlar özelliğindedir. (Yavuz, 2009: 317) Coğrafyanın yakın olması bu sebeple usta/sanatçı gidiş gelişinin daha kolay olduğu bu coğrafya ile akrabalıklar sebebiyle de yakın ilişkiler yaşanmaktadır. Özellikle Artvin'de Zeytinlik, Muratlı, Camili Borçka-Düzköy,İnanlı camilerin mihrap, minber ve mahfil bölümlerinde yoğunlaşan ahşap süslemeleri, tüm Keda bölgesi camileriyle benzerlikler göstermekte olup, (Aytekin, 1999: 301-330) Orta Hopa Camii'nin bağdadi kubbenin iç dekorasyonunda gördüğümüz düzenleme, Gegelidzeebi, Tskhmorisi camilerinin kubbe içi süslemesinde tekrarlanmaktadır.

Sonuç olarak gerek Batı Anadolu'da(İnce, 2001: 65-77) (Beykal, 1996), gerek İç Anadolu (Gündoğdu, 1991: 85-96) (Erdemir, 1987: 30-31)gerekse de yoğun olarak Karadeniz Bölgesi'nde karşımıza çıkan bezemeli ahşap cami örneklerinin (Can, 2003:117-134) zaman içerisinde kullanımdan kaynaklı onarımlar geçirdiği görülmektedir. Bu onarımlarda özgün süsleme unsurlarının çoğu maalesef yok olmuştur. (Renda, 1977) (Arık, 1988) (Şener, 2004: 715-738) Gürcistan/Acara Keda Bölgesi'ndeki camileri ayrıcalıklı kılan ise Sovyetler Birliği döneminde depo vb. gibi fonksiyonlarla kullanılırken, camilere onarım yapılamaması bu yapıların tüm özgünlüğüyle günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Yaptığımız karşılaştırmalarda özellikle Karadeniz bölgesinin Rize/Artvin bölgesindeki camilerle Keda camileri, pek çok açıdan benzer özellikler gösterse de her caminin ayrı bir süsleme programıyla ele alındığı ve bölgeye has süsleme özelliklerine de sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adjaristsqali Cascade Project,(2012), *ESİA*, Vol 3, Brighton.
- Arık R. (1988), *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ayan, E.(2009) “Sultan Alparslan’ın Ermeni-Gürcü Siyaseti” S. 2, (s. 9-29), *Karadeniz*, Ardahan.
- Aydın, A. (2006). “Çoruh Vadisi(Tao) ve Oltu’nun Osmanlı Hakimiyetine Girmesi”, *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.7, S.1, (s. 205-221) Erzurum.
- Aytekin, O. (1999), *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aytekin, O. (2005), “Komşumuz Acara'da Osmanlı İzleri Gonio Kalesi”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, c. 2, (s. 1297–1304), Ankara.
- Aytekin, O. (2015), “Gürcistan'daki Osmanlı ve Sonrasına Ait Taşınmaz Kültür Varlıkları”, *Yeni Türkiye*, S. 78 (Kafkaslar Özel Sayısı VIII) (s.138-145), Ankara.
- Ayverdi, E. H. (1989), *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri (Ertuğrul, Osman, Orhan Gazi, Hüdevendigâr ve Yıldırım Bayezid -630–805/1230–1402-)*, c. I, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı.
- Bala,M.,(1997), “Gürcistan”,*MEB İslam Ansiklopedisi*.c. 4, (s. 837- 845),Eskişehir.

- Bay, A., (2016), “Limanı Olan Bir Kasabadan Bir Liman Kentine : Batum Şehri (1830-1905)”, *İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 2016/1, (s. 61-80)İstanbul.
- Bay, A.(2017), “Osmanlı Dönemi Batum, Gönve, Acara ve Maçahel Vakıfları”, *Uluslararası Gürcistan’da İslamiyet’in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, Ed.Fahameddin Başar-Murat Kasap, (s. 129-154) İstanbul.
- Bayhan, A.A. (2005), “Ordu/İkizce’den Bir Ahşap Cami: Laleli (Eski) Camii”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 14, (s. 10- 20), Erzurum.
- Bayhan, A.A.(2009), “.Ordu’da Bazı Tarihi Ahşap (Çantı) Camiler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 2, S.7, (s. 55-84), Samsun.
- Bayhan, A.A. (2015), “Ordu/Perşembe’den İki Ahşap Çantı Cami Örneği”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S.12/2014, (s. 99-107), Ankara.
- Bayraktar, M. S. (2006), “Samsun’da Türk Mimarisinin Gelişimi”,*Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap*,(s.399-425) Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Baramidze, R. (2010) *The Muslim Monuments of Worship (Adjara)*, Batumi.
- Berdzenisvili N.- Canasia S.-Cavasvili İ.(2000), *Gürcüstan Tarihi*, İstanbul, Sorun Yayınları.
- Beykal, F. (1996),*Denizli İlinde 19. Yüzyılda Yapılan Duvar Resimli Yapılar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Brosset, M. F.,(2003), *Gürcistan Tarihi*, Çev. Hrant Andresyan, Hz: Erdoğan Merçil, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları,
- Bostan,İ.(1996), “Batum”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.5,(s. 210-211), İstanbul.
- Bülbül,A.H. (2013), “Trabzon Dernekpazarı ve Çaykara Camilerindeki Süsleme Programında Sembolizme Varan Yaklaşımlar”, *Güneş Karadeniz’den Doğar-Sümer Atasoy’a Armağan Yazılar*,(s. 37-52), İstanbul.
- Büyükçınar, A.B.,(2017), “Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar”, *Karen- Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c.3, S.4, (s. 31-46), Trabzon.
- Can, Y. (2003), “Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler”, *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14-15, (s. 117-134) Samsun.
- Can, Y. (2004),*Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*.İstanbul, Etüt Yayınları.
- Can, Y. (2007),“Samsun’da Bulunan ki Önemli Ahşap Eser Gökçeli ve Bekdemir Camileri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 2. Kitap, (s. 509-527), Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Cantay, G.(1999), *Ardahan’da Türk Mimarisi*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, Ankara.
- Cantay, G. (2001), “Eski Ardanuç’ta İskender Paşa Külliyesi”, *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı, Sanat Yazıları*, Ed. Mustafa Denктаş-Yıldıray Özbek, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, (s. 103-116), Kayseri.
- Coğ, M.,(2007), “Gürcülerin Arasında İslamiyet’in Yayılması”, *Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, S. 2, (s. 39-54), Adana.
- Coğ, M.,(2015)“Ortaçağ’da Kafkas Havzasında Kıpçaklar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*,S.19, (s.57-75), Trabzon.

- Çiloğlu, F.(1993), *Gürcülerin Tarihi*. İstanbul, Ant Yayınları.
- Demir, N.(2004), “Trabzon ve Yöresinde Ahşap Camiler”, *Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi (Gazi Üniversitesi)*, S. 29, (s. 168-188), Ankara
- Dönmez, E.N. (2008), *Wooden Mosques of the Samsun Region, Turkey*, Oxford, British Archaeological Reports.
- Dursun, D. (1996), “Gürcistan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 6, (s. 314-316), İstanbul.
- Erdemir, Y. (1987), “Nakışlı Ahşap Camilerimizden Bir Örnek Erbaa-Fidiköy Ömerpaşa Camii”, *İlim ve Sanat*, S. 12, (s. 30, 31), Ankara.
- Gümüş, N.(1993), *Osmanlı Devleti'nin Gürcistan Siyaseti (1808-1839)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi İstanbul 1993.
- Gümüş, N., (2000) *XVI. Asır Osmanlı-Gürcü İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Gümüş, N.(2002), “Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 4, (s. 713-730), Ankara.
- Gümüş, N.(2017), “Gürcistan’da İslamiyet’in Tarihi ve Güncel Sorunları”, *Uluslararası Gürcistan’da İslamiyet’in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, Ed.Fahameddin Başar-Murat Kasap, (s. 57-64), İstanbul.
- Gündoğdu, H. (1991), “Çataksu (Tavusker)’da Halk Sanatı Tarzında Süslenmiş Bir Osmanlı Dönemi Camii”, *Türk Halk Mimarisi Sempozyumu Bildirileri (5-7 Mart 1990, Konya)*, (s. 85-96) Ankara.
- Golden, P.,(2006), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Çorum.
- İşıksel, G. (2012) “ L’emprise ottomane en Géorgie occidentale à l’époque de Süleymân Ier (r. 1520-1566)”, *Collectanea Islamica*, Novembre (pp. 89-105), Roma.
- İnce, K.(2001), “Yukarı Camii/Akköy-Denizli”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, (s. 65-77), Van
- İnce, K. (2004), “ Kabataş Köyü Merkez Camii Çaykara Trabzon”, *Vakıflar Dergisi* S. 38, (s. 227-236) ,Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (2014), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Karamanlı, H. M. (1996), “Gürcistan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. c 6, (s. 311-313), İstanbul.
- Karpuz, H. (1989), “Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. 2, S. 4, (s. 37-45), İstanbul.
- Karpuz, H. (1990), “Trabzon’un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler”, *Vakıflar Dergisi*, S.21, (s. 281-298), İstanbul.
- Karpuz, H. (1992), “Of İlçesinde Ağaçalı Köyü Camii”, *Lale Dergisi*, S. 8, (s. 21-24)
- Karpuz, H. (1992), *Rize*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kasap, M. (2010), *Osmanlı Gürcüleri*. İstanbul, Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları.
- Kasap, M.(2018), *93 Harbi Batum Muhacirleri*, İstanbul, Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları.
- Kaya, M.(2013), *1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defterinin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize.

- Kırzioğlu, M.F. (1976), *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi: 1451 -1590*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kırzioğlu, F.,(1992), *Kıpçaklar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koç, S. Ö., (2007), *19. Yüzyılın Son Çeyreğinde ve 20. Yüzyılın ilk Çeyreğinde Acaralılar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Köse E.,(2014) “Osmanlı devleti ve Salomon I : İmaret’te Hakimiyet Mücadelesi (1752-1768)”, *Tarih Dergisi*, S. 60, (s. 43-96), İstanbul.
- Küçük, O.(2017), *Trabzon’un, Çaykara, Dernekpazarı, Hayrat ve Of İlçelerindeki Osmanlı Dönemine Ait Bazı Ahşap Camiler (18-19.YY)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van
- Nefes, E. (2009). *Samsun Yöresindeki Son Dönem Ahşap Camiler*, Samsun: Etüt Yayınları.
- Nemlioğlu, C. (2001). “Göçeli (Gökçeli) Camii”, *I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, C.II, (s. 117-136) Konya.
- Özkan, A.(1968), *Gürcüstan*. İstanbul, Aksiseda Matbaası.
- Paydaş, K.(2006a), “Timur’un Gürcistan Seferleri”, *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C.16, S. 1, (s. 419-437) Elazığ.
- Paydaş, K. (2006b), “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin Gürcistan’a Yaptıkları Seferler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 21, S. 2, (s. 177-196), İstanbul.
- Peacock, A. C. S. (2006), “Georgia andAnatolianTurks in the 12th and 13th Centuries”, *AnatolianStudies*, S. 56, (s. 127-146), Ankara
- Renda, G. (1977),*Batılılaşma Dönemi’nde Türk Resim Sanatı 1700-1850*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Saray, M.(1997), “Gürcistan ve Gürcüler”, *Kafkas Araştırmaları III*,(s. 1-27), İstanbul.
- Sarı, Y.(2016), *Trabzon’un Hayrat, Sürmene ve Of İlçelerindeki Köy Camileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.
- Seçkin, S. (2017), “ Gürcistan Acara’daki Osmanlı Dönemi Camileri”, *Uluslararası Gürcistan’da İslamiyet’in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, Ed.Fahameddin Başar-Murat Kasap, (s.107-128), İstanbul 2017.
- Seçkin, S. (2016), “Decorative Features in The Ottoman Structure in Georgia Adjara” *Methodological Approchesto Social Sciences*, Ed. Richard Davis, (pp.45-57)London.
- Subaşı, Ö., (2016), “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.13, S.33, (s. 384-401),Hatay.
- Şener, D.K., (2014), “Soma Hızır Bey (Çarşı) Camii Duvar Resimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *TurkishStudies / Türkoloji Araştırmaları*, International PeriodicalForTheLanguages, LiteratureandHistory of TurkishorTurkic, Vol. 9/10 Fall, (715-738), Ankara
- Şengaliya, N. N. (1988), “Selçuklular ve Osmanlılar Döneminde Gürcüstan”, *Çveneburi*, S. 15, Haziran-Temmuz 1998, (s. 12-17)
- Tellioğlu, İ. (2004), *Doğu Karadeniz’de Türkler*. Trabzon.
- Tellioğlu, İ.(2007), “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme”, *TurkishStudies / Türkoloji Araştırmaları*, International

---

PeriodicalForTheLanguages, LiteratureandHistory of TurkishorTurkic, S. 2/2, (654-664), Ankara

- Usta, A. (1999), “XIII. Yüzyıldaki Moğol İstilasına Kadar Kıpçaklar’ın Kafkasya’daki Faaliyetleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 54, (s. 36-43) İstanbul.
- Yavuz, M. (2009a), “Doğu Karadeniz Köy Camilerinde Bezeme Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.2, S.6, (s. 306-322), Samsun.
- Yavuz M.(2009b), *Çaykara ve Dernekpazarında Geleneksel Köy Camileri*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Yıldız, H. D., (1985), “10. Yüzyılda Türk Ermeni Münasebetleri”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984)*, (s. 29-51), Ankara.
- Yıldıztaş, M.(2012), *Osmanlı Arşiv Kaynaklarında Gürcistan ve Gürcüler*.Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları,İstanbul.
- Zeyrek,Y.(2001), *Acaristan ve Acarlar*, Ankara.

<http://ozhanozturk.com/2018/01/16/acara/>(Erişim tarihi 15.06.2018)

<https://www.indigenousothers.com/about/> (Erişim tarihi 15.06.2018)